

राज्य संरक्षित स्मारकांच्या सुनियोजित व्यवस्थापनाकरिता “महावारसा” समिती स्थापन करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग
शासन निर्णय क्रमांक : पुवसं २०२३/प्र.क्र.२३७/सां.का.३
हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा मार्ग
मंत्रालय (विस्तार), मुंबई - ४०० ०३२
दिनांक : १६ फेब्रुवारी, २०२४

वाचा:- संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय यांचे पत्र क्र. तंत्र २०२३/मं.प.-
महावारसा समिती/२२८१, दि.११.१२.२०२३

प्रस्तावना :-

राज्यघटनेतील कलम ४९ अनुसार राज्यातील सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण, जतन व संवर्धन करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. महाराष्ट्र प्राचीन स्मारके व पुराणवस्तुशास्त्रविषयक स्थळे व अवशेष अधिनियम, १९६० च्या तरतुदींअन्वये राज्य संरक्षित स्मारक घोषित करण्याची कार्यवाही राज्य शासनाकडून पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालयाद्वारे केली जाते. राज्य संरक्षित स्मारके विशेषतः किल्ले हे जतन संवर्धनाच्या चांगल्या अवस्थेत आणणे व त्यावरील पर्यटन सुविधांचा विकास करून ही स्थळे लोकाभिमुख व जागतिक दर्जाची पर्यटन स्थळे व्हावीत, तसेच पर्यटन व सांस्कृतिक वारसा जतन या क्षेत्रात स्थानिक रोजगाराला चालना मिळावी याकरीता, किल्ले संवर्धन व पर्यटन वृद्धी व्हावी, हे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

०२. राज्यात ३८७ राज्य संरक्षित स्मारके आहेत. या स्मारकांचे जतन व संवर्धन यासाठी शासकीय निधीसह खाजगी स्रोतातील निधी वापरता यावा व स्थानिक पातळीवर या कामांमधील जनतेचा सहभाग वाढवा या उद्देशाने तसेच जिल्हास्तरावर या स्मारकांच्या जतन संवर्धन कामांचे सुनियोजित व सुसुत्र व्यवस्थापन व्हावे, या उद्देशाने महावारसा समिती स्थापन करण्याबाबतचा प्रस्ताव संचालनालयाने संदर्भाधीन पत्रान्वये शासनाच्या मान्यतेसाठी सादर केला आहे.

०३. संचालनालयाच्या प्रस्तावानुसार राज्यस्तरावर राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समिती, महावारसा कार्यकारी समिती, प्रत्येक जिल्ह्यात एक जिल्हा महावारसा समिती व स्मारक स्तरावर स्मारक स्तरीय महावारसा समिती स्थापन करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :-

या शासन निर्णयान्वये महाराष्ट्र प्राचीन स्मारके, पुराणवस्तुशास्त्रविषयक स्थळे व अवशेष अधिनियम, १९६० चे कलम ५, ६, १० व १५ अन्वये राज्य संरक्षित स्मारकांचे व शासकीय वस्तुसंग्रहालयांचे राज्यस्तरावर सुनियोजित व्यवस्थापन होणे हेतूने राज्य स्तरावर राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समिती, महावारसा कार्यकारी समिती, प्रत्येक जिल्ह्यात एक जिल्हा महावारसा समिती व स्मारक स्तरावर स्मारक स्तरीय महावारसा समिती स्थापन करण्यास

मान्यता देण्यात येत आहे. या शासन निर्णयाच्या दिनाकांपासून पुढील १ महिन्यात महावारसा समितीच्या सदस्य-सचिवांनी संस्था कार्यान्वित करण्याची कार्यवाही पूर्ण करून घ्यावी.

०२. महावारसा समितीची रचना -

महावारसा समितीचे चलनवलन राज्यस्तरावर मा. मंत्री, सांस्कृतिक कार्य, महाराष्ट्र राज्य यांच्या अध्यक्षतेखालील “राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समिती”, प्रधान सचिव (सां.का.) यांच्या अध्यक्षतेखाली “महावारसा कार्यकारी समिती” जिल्हास्तरावर जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखालील “जिल्हास्तरीय महावारसा समित्यांच्या” व स्मारक स्तरावर “स्मारकस्तरीय महावारसा समितीच्या” माध्यमातून केले जाणार आहे व त्यांची रचना खालीलप्रमाणे असेल :-

१. राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समिती,
२. महावारसा कार्यकारी समिती,
३. जिल्हास्तरीय महावारसा समिती,
४. स्मारकस्तरीय महावारसा समिती.

१) राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समितीची रचना व कार्यकक्षा पुढीलप्रमाणे असेल.

अ.क्र.	पदाधिकारी	पदनाम
१.	मा. मंत्री, सांस्कृतिक कार्य	अध्यक्ष
२.	प्रधान सचिव/सचिव(सांस्कृतिक कार्य)	उपाध्यक्ष
३.	उप सचिव, सांस्कृतिक कार्य विभाग, महाराष्ट्र शासन	सदस्य
४.	संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय, मुंबई	सदस्य सचिव
५.	जतन व वारसा क्षेत्रातील तज्ञ-१	सदस्य
६.	नामांकित कॉर्पोरेट संस्थांचे प्रतिनिधी - ५ (नियुक्ती कालावधी - ३ वर्ष)	सदस्य
७.	पुरातत्व विषयातील नामांकीत व्यक्ती - १ (नियुक्ती कालावधी - ३ वर्ष)	सदस्य
८.	इतिहास विषयातील नामांकीत व्यक्ती - १ (नियुक्ती कालावधी - ३ वर्ष)	सदस्य
९.	सांस्कृतिक विषयातील नामांकीत व्यक्ती - १ (नियुक्ती कालावधी - ३ वर्ष)	सदस्य

राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समितीची कार्यकक्षा पुढीलप्रमाणे असेल -

१. गड किल्ले व स्मारकांच्या विकासाबाबत जिल्हास्तरीय महावारसा समितीस मार्गदर्शन करणे.

२. संरक्षित स्मारकांची श्रेणीनिहाय विशिष्ट निकष निश्चित करून त्याआधारे वर्गवारी करणे व त्याचा समायोजनात्मक पुनर्वापरासंबंधी निर्णय घेणे.
३. इच्छुक सेवाभावी संस्था, अशासकीय संस्था, सीएसआर, नागरिक व शासकीय संस्था यांच्याकडून स्मारक देखभाल, वस्तुसंग्रहालय, पुरातत्वविषयक संशोधन, गवेषण, उत्खनन, पुरावशेष व स्मारके नोंदणीकरण, प्रकाशने, संशोधन मेळावे, चर्चासत्र, चर्चा परिषद व जन जागृती इत्यादी कार्यक्रमांच्या संबंधात देणगी/अनुदानाचा स्वीकार करणे.
४. केंद्र शासन आणि राज्य शासन यांचे अनुदान/देणगी आणि इतर कोणत्याही मार्गाने मिळणाऱ्या प्राप्त निधीचा स्मारक संवर्धन व परिसर विकास यासाठी उपयोग करणे.
५. राज्य शासनाच्या अखत्यारीत असलेल्या राज्य संरक्षित स्मारकांकरिता शासनाव्यातिरिक्त इतर स्रोतातून प्राप्त निधीमधून स्मारकाच्या संवर्धन व देखभाली संदर्भात सादर झालेल्या प्रस्तावांबाबत निर्णय घेण्यास मार्गदर्शन करणे.
६. राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समितीस त्यांच्या अधिकारांपैकी कोणतेही अधिकार अध्यक्षांना योग्य वाटतील अशा इतर अधिकाऱ्यांना सोपविणे.
७. खाजगी क्षेत्रातील व्यक्तींना वारसा संवर्धनार्थ देणगीसाठी उद्युक्त करणे, आवाहन करणे, खाजगी स्रोतातून वारसा संवर्धन व व्यवस्थापनार्थ निधी उभारणे.
८. राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समितीची बैठक दर तीन महिन्यातून एकदा आयोजित करणे, राज्यस्तरीय शिखर समितीच्या बैठकीत उपरोक्त सर्व कार्याबाबतचा प्रस्ताव ठराव प्रक्रियेने मंजूर करणे.
९. महाराष्ट्र प्राचीन स्मारके व पुरावस्तुशास्त्रविषयक स्थळे व अवशेष अधिनियम, १९६० मधील कलम १५ नुसार संचालकांना देणगी स्वीकारण्याचा अधिक प्रदान करण्यात आला आहे. या देणगीतील रकमेतून दात्याच्या इच्छेनुसार राज्य संरक्षित / असंरक्षित पुरातन स्मारक अथवा संग्रहालयांसंबंधी प्रस्ताव राज्य स्तरीय महावारसा शिखर समितीच्या बैठकीतील ठरावामार्फत मान्य/अमान्य केले जातील.
१०. अशा प्रकारचे अनुदान / देणगी देणाऱ्या संस्था व व्यक्ती व्यावसायिक सामाजिक जबाबदारी (Corporate Social Responsibility) खर्च, कंपनी कायदा, २०१३ आणि आयकर अधिनियमातील कलम ८० जी नुसार सुट मिळण्यास पात्र ठरतील.

II) राज्यस्तरीय महावारसा कार्यकारी समितीची रचना व कार्यकक्षा पुढीलप्रमाणे असेल.

अ.क्र.	पदाधिकारी	पदनाम
१.	प्रधान सचिव/सचिव (सांस्कृतिक कार्य)	अध्यक्ष
२.	उप सचिव, सांस्कृतिक कार्य विभाग, महाराष्ट्र शासन	सदस्य
३.	संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये	सदस्य सचिव

	संचालनालय, मुंबई	
४.	सहाय्यक संचालक, पुरातत्व विभाग, रत्नागिरी	सदस्य
५.	सहाय्यक संचालक, पुरातत्व विभाग, पुणे	सदस्य
६.	सहाय्यक संचालक, पुरातत्व विभाग, नाशिक	सदस्य
७.	सहाय्यक संचालक, पुरातत्व विभाग, छत्रपती संभाजीनगर	सदस्य
८.	सहाय्यक संचालक, पुरातत्व विभाग, नांदेड	सदस्य
९.	सहाय्यक संचालक, पुरातत्व विभाग, नागपूर	सदस्य

राज्यस्तरीय महावारसा कार्यकारी समितीची कार्यकक्षा पुढीलप्रमाणे असेल -

१. राज्य संरक्षित स्मारकांबाबत व संग्रहालयांसंबंधी सर्वेक्षण विकास आराखडा तयार करणे, तसेच या आराखड्यात असणारे शासनाचे विविध विभाग व त्यांनी कोणती कामे हाती घ्यावयाची आहेत, याची निश्चिती करणे व त्या विकास आराखड्यानुसार निधीची उपलब्धता सुनिश्चित झाल्यावर प्रकल्प व्यवस्थापन सल्लागार संस्था नेमून नवीन प्रकल्प हाती घेणे.
२. आवश्यक तेथे पुरातत्वशास्त्राच्या निकषांनुसार पडझड झालेल्या वास्तूंच्या जतन-संवर्धनाचा बांधकामाचा व परिसर विकासाचा प्रस्ताव प्रकल्प व्यवस्थापन सल्लागार संस्था (Project Management Consultancy) व वास्तुविशारदाची नेमणूक करून तयार करणे व त्याच्या अंमलबजावणीची आवश्यक कार्यवाही (निविदा प्रक्रिया इ.) करून तज्ञ कंत्राटदार नेमून कार्य पार पाडणे.
३. राज्यस्तरीय महावारसा समितीमार्फत शासकीय/अशासकीय स्रोतातून प्राप्त निधीच्या अनुषंगाने प्रस्ताव तयार करणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे.
४. राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समिती व जिल्हा स्तरीय महावारसा समितीमध्ये समन्वय साधणे.
५. अनुदानाच्या अथवा देणगीच्या माध्यमातून उपलब्ध निधीच्या अनुषंगाने माहिती फलक, दिशा दर्शक फलकांची पुरातत्व निकषांनुसार निर्मिती व मांडणी करणे.
६. अनुदानाच्या अथवा देणगीच्या माध्यमातून उपलब्ध निधीच्या अनुषंगाने पुरातत्वीय संकेतांच्या/निकषांच्या अधिन राहून स्मारकाच्या एखाद्या भागाचे रुपांतर माहिती केंद्र (Interpretation Centre) म्हणून करणे.
७. अनुदानाच्या अथवा देणगीच्या माध्यमातून उपलब्ध निधीच्या अनुषंगाने स्मारकालगत पुरातत्वीय निकष पाळून नव्याने माहिती केंद्र तयार करणे.
८. अनुदानाच्या अथवा देणगीच्या माध्यमातून उपलब्ध निधीच्या अनुषंगाने राज्य संरक्षित स्मारकाचे पुरातत्वीय संकेतानुसार जतन व संवर्धन कामाचे प्रस्ताव तांत्रिक मान्यतेस्तव राज्यस्तरीय महावारसा शिखर समितीस

संचालनालयामार्फत रीतसर सादर करणे व सहाय्यक संचालक (पुरातत्व) यांच्या मार्गदर्शनाखाली कार्य पार पाडणे.

९. राज्य संरक्षित व त्या जिल्ह्यातील असंरक्षित स्मारकांच्या संबंधी जिल्हा स्तरीय प्रस्तावांना ठरावांच्या माध्यमातून मान्यता प्रदान करणे.
१०. महाराष्ट्र शासनांतर्गत असणाऱ्या सर्व विभागांना पुरातत्त्व विषयक कार्ये - जतन, संवर्धन, उत्खनन व पुरातत्त्वीय स्मारकांभोवताली परिसर व पर्यटन विकास कार्ये पार पाडावयाची असल्यास एजन्सी म्हणून महावारसा समिती अंशदान ठेव या पद्धतीने हे कार्य पार पाडेल.

राज्यस्तरीय महावारसा कार्यकारी समितीची कार्यपद्धती पुढीलप्रमाणे असेल :

१. सीएसआर आणि शासकीय निधीपैकी कोणताही निधी या उद्दीष्टासाठी संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय यांच्या अंतर्गत असणाऱ्या बचत खात्यात वर्ग करणे.
२. राज्यस्तरीय शिखर समितीने सीएस आर च्या माध्यमातून तसेच महाराष्ट्र वैभव राज्य संरक्षित स्मारक संगोपन योजनेच्या माध्यमातून एखाद्या संस्थेने १० वर्ष व्यवस्थापनाऐवजी राज्य संरक्षित स्मारकांच्या जतन दुरुस्ती तसेच संवर्धनाकरीता आवश्यक सोई-सुविधांचा खर्च देण्याची तयारी दर्शविलेल्या संस्थेकडून निधी स्विकारून प्रस्ताव राबविण्यास मान्यता दिल्यावर या निधीच्या रकमेच्या अधीन राहून अंदाजपत्रके बनविण्यासाठी क्षेत्रीय कार्यालयास निर्देश देणे.
३. अशी अंदाजपत्रके संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय यांना प्राप्त झाल्यावर त्यांना तांत्रिक मान्यता देणे याबाबतचा प्रशासकीय व वित्तीय मान्यतेचा प्रस्ताव कार्यकारी समितीसमोर मान्यतेसाठी सादर करणे.
४. इतर शासकीय विभागांचा निधी राज्यस्तरीय शिखर समितीच्या मान्यतेने प्राप्त झाल्यास या निधीच्या मर्यादेत क्षेत्रीय विभागांकडून प्रस्ताव तयार करून घेणे.
५. हे प्रस्ताव मान्यतेसाठी ठरावाच्या पद्धतीने कार्यकारी समितीसमोर सादर करणे व त्याचपद्धतीने आवश्यकतेनुसार वित्तीय मान्यता प्रदान करणे.

III) जिल्हास्तरीय महावारसा समिती -

महाराष्ट्र प्राचीन स्मारके, पुराणवस्तुशास्त्रविषयक स्थळे व अवशेष अधिनियम, १९६० चे कलम ५ व ६ अन्वये संबंधित जिल्हाधिकारी यांना राज्य शासनाच्या पूर्व-परवानगीने संरक्षित स्मारकाचे हक्क संपादन करणे, कबुलायत करून संरक्षित स्मारक जतन करणे व कबुलायतीचे उल्लंघन करण्यास प्रतिबंध करण्याचे अधिकार आहेत. सदर कलमांच्या अन्वये राज्य संरक्षित स्मारकांचे जिल्हा स्तरावर सुनियोजित व्यवस्थापन होण्याकरीता जिल्हास्तरीय महावारसा समितीची रचना व कार्यकक्षा पुढीलप्रमाणे असेल :-

अ.क्र.	पदाधिकारी	पदनाम
१.	जिल्हाधिकारी	अध्यक्ष
२.	निवासी उपजिल्हाधिकारी	महावारसा अधिकारी
३.	आयुक्त, महानगरपालिका किंवा त्यांचे प्रतिनिधी / मुख्याधिकारी, नगरपरिषद/ नगरपालिका / नगरपंचायत (संबंधित नागरी भागाकरीता)	सदस्य
४.	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद (संबंधित ग्रामिण भागाकरीता)	सदस्य
५.	पोलीस आयुक्त किंवा त्यांचे प्रतिनिधी (संबंधित नागरी भागाकरीता) / जिल्हा पोलीस अधिक्षक किंवा त्यांचे प्रतिनिधी	सदस्य
६.	संबंधित मुख्य वन संरक्षक (वनक्षेत्र असेल तिथे)	सदस्य
७.	अधिक्षक अभियंता, सार्वजनिक बांधकाम मंडळ, सार्वजनिक बांधकाम विभाग.	सदस्य
८.	संबंधित प्रादेशिक पर्यटन अधिकारी, महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ/ पर्यटन संचालनालय	सदस्य
९.	इतिहास विभाग प्रमुख, विद्यापीठ / महाविद्यालय	सदस्य (३ वर्षे)
१०.	संवर्धन क्षेत्रात काम करणाऱ्या नामांकित स्वयंसेवी संस्थेचे प्रतिनिधी - २	सदस्य (३ वर्षे)
११.	संवर्धन/स्थापत्य विषय शिकविल्या जाणाऱ्या महाविद्यालयाचे (Architectural College) प्रतिनिधी-१	सदस्य (३ वर्षे)
१२.	गिर्यारोहण / साहसी खेळ यासंबंधी कार्य करणाऱ्या संस्थेचे प्रतिनिधी-१	सदस्य (३ वर्षे)
१३.	प्रादेशिक बंदर अधिकारी, महाराष्ट्र सागरी मंडळ (आवश्यकतेनुसार)	सदस्य
१४.	सहाय्यक संचालक (पुरातत्व), विभागीय कार्यालय, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय	सदस्य सचिव

जिल्हास्तरीय महावारसा समितीची कार्यकक्षा पुढीलप्रमाणे असेल -

१. स्मारकांच्या जतन, संवर्धनाचा मर्यादीत पुरातत्वीय निकषांमध्ये बसणाऱ्या सुविधांचा आराखडा तयार करणे.
२. स्मारकांच्या अंतर्गत भागात आवश्यक तिथे पदपथ तांत्रिक मान्यतेने तयार करणे.
३. स्मारकांमध्ये साऊंड आणि लाईट शो ची व्यवस्था करणे.
४. स्मारकाबाहेरील नजीकच्या क्षेत्रात किंवा अपवादात्मक परिस्थितीत स्मारकांमध्ये प्रसाधनगृहे संचालनालयाच्या तांत्रिक मान्यतेने तयार करणे.
५. माहिती फलक, दिशा दर्शक फलकांची पुरातत्व निकषानुसार निर्मिती व मांडणी करणे.
६. पिण्याच्या पाण्याची सुविधा देणे.
७. स्थानिक पातळीवरील गाईड्स व वाटाडे यांचे प्रशिक्षण व नोंदणीकरण करणे.
८. पुरातत्वीय संकेतांच्या/निकषांच्या अधिन राहून स्मारकाच्या एखाद्या भागाचे रुपांतर माहिती केंद्र (Interpretation Centre) म्हणून करणे.
९. स्मारकालगत पुरातत्वीय निकष पाळून नव्याने माहिती केंद्र तयार करणे.
१०. संरक्षित क्षेत्रालगत कॅरॅव्हॅन कॅंपिंग / टेंट कॅंपिंग साठी जागा निश्चित करणे व त्याअनुषंगाने सुविधांचा विकास करण्याकरीता पर्यटन संचालनालय / पर्यटन विकास महामंडळास सहकार्य करणे.
११. स्मारकालगतच्या भागातील हॉटेल व्यावसायिक / होम स्टे, रेस्टॉरंट व्यावसायिक, खाद्यपदार्थ विक्रेते यांची माहिती तयार करून त्यांना सोसायटीशी संलग्न करणे.
१२. लगतच्या रस्त्यापासून स्मारकास जोडणारे रस्ते, पदपथ, पायऱ्या, आवश्यक तेथे आधारासाठी कट्टे इत्यादीची निर्मिती.
१३. स्मारक सुलभतेने पोचता यावे यासाठी सर्व आवश्यक मुलभूत सुविधांची पुरातत्व संकेतांच्या अधीन निर्मिती.
१४. स्थानिक गाईड्सच्या मदतीने गाईडेड टूर्सची निर्मिती व ऑडीओ गाईड्स तयार करणे (Application Based).
१५. स्मारकालगत कॅफेटेरीयाजची निर्मिती व स्मारकाकडे जाणाऱ्या मार्गावर स्थानिक विक्रेत्यांचे खाद्यपदार्थ व हस्त कौशल्यावर आधारित वस्तूंच्या विक्रीचे अस्थायी स्टॉल्स व त्याचे अनुज्ञप्तीकरण करणे.
१६. स्मारकांमध्ये समायोजनात्मक पुनर्वापर (Adoptive Reuse) पद्धतीने स्मृतिचिन्ह विक्रीकेंद्र (सुव्हेनीअर शॉप्स) तयार करणे.

१७. असंरक्षित स्मारकांची यादी तयार करणे आणि राज्य संरक्षित तसेच त्या जिल्ह्यातील असंरक्षित स्मारकांसंबंधी जतन, संवर्धन व विकास आराखडे तयार करणे व राबविणे.

१८. साफसफाई, सुरक्षा, दिवाबत्ती अशी कामे वगळता जेथे पुरातन वास्तुच्या संरचनेत दुरुस्ती फेरफार रंगरंगोटी अशी कामे असतील तेथे जिल्हा स्तरीय महावारसा समितीने स्वतःच्या स्तरावर निर्णय न घेता या संचालनालयाची तांत्रिक मान्यता व राज्य स्तरीय महावारसा शिखर समितीची मान्यता घेणे आवश्यक राहिल.

१९. स्मारकांची स्वच्छता व सुरक्षा याची व्यवस्था करणे.

- प्रत्येक स्मारकाच्या घनकचरा व्यवस्थापनाचा आराखडा तयार करणे.
- स्मारकाच्या सुरक्षा व्यवस्थेचा आराखडा तयार करणे.
- कचरा व्यवस्थापन व सुरक्षा संबंधी कामांकरीता इच्छुक संस्थांची निविदेद्वारे निवड करणे.
- BOT तत्वावर अशा प्रकल्पांची निर्मिती प्रवेश शुल्काच्या माध्यमातून करता येईल.

२०. जिल्ह्यातील विविध स्मारकांसदर्भात माहिती/प्रचार/ प्रसिद्धी

(आय.ई.सी.) मध्ये खालील बाबींचा समावेश राहिल.

- स्मारकनिहाय तज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली माहितीपट तयार करणे.
- प्रत्येक पुरास्थळाचा ई-मार्गदर्शक ॲप तयार करणे.
- स्मारकांवर पुरातत्व निकाषांच्या अधीन परिसरात पारंपारिक सांस्कृतिक कार्यक्रम (शास्त्रीय उप शास्त्रीय संगीत, ठुमरी, पोवाडा इत्यादी) सुट्ट्यांच्या दिवशी निश्चित वेळी आयोजित करणे. (रॉक शोज् सारखे कार्यक्रमास परवानगी देऊ नये)
- स्थानिक उत्सवांशी स्मारकाचे पर्यटन जोडणे.
- स्मारकांशी निगडीत सांस्कृतिक महोत्सवांचे आयोजन पर्यटनाच्या वेगवेगळ्या हंगामात करणे.
- शैक्षणिक संस्थांशी करारनामे करून वार्षिक वेळापत्रकात महाविद्यालयीन, शालेय शैक्षणिक सहलींचे माफक दरात आयोजन करणे. (सरकारी शाळांना नाममात्र दरात व खाजगी व आंतरराष्ट्रीय शाळांना व्यावसायिक मूल्य घेऊन).
- जिल्ह्यातील विविध स्मारकांसदर्भात माहिती/प्रचार/ प्रसिद्धी (आय.ई.सी.) याकरीताचा खर्च मर्यादेत ठेवण्यात यावा.

२१. विद्यापीठे व इतर शैक्षणिक संस्थांचा स्मारकांच्या संवर्धन व व्यवस्थापनात सहभाग घेणे.

- a. पुरातत्व व इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांचा विविध प्रकल्पात सहभाग वाढविणे.
- b. एनएसएस (NSS), एनसीसी (NCC) यांची शिबिरे स्मारक परिसरात आयोजित करणे.
- c. स्थापत्य अभियांत्रिकीच्या (Civil Engineering)/वास्तुविद्याशास्त्र (Architecture) विद्यार्थ्यांचा सर्वेकष नोंदणीत सहभाग घेणे.
- d. पर्यटन क्षेत्रातील शैक्षणिक संस्थांच्या विद्यार्थ्यांची शिबिरे आयोजित करणे.
- e. या शैक्षणिक संस्थांतील तज्ञांच्या वारसा परिक्रमा (Heritage Walks) आयोजित करणे.
- f. समितीद्वारे जिल्हास्तराकरिता आखलेली व योजलेली उद्दिष्टे पूर्ण करणे.
- g. जिल्हास्तरीय महावारसा समितीची बैठक तीन महिन्यातून किमान एक वेळा आयोजित करणे व ठरावांच्या माध्यमातून प्रकल्पांना मान्यता देणे व आढावा घेणे.
- h. पालकत्व स्वीकारलेल्या राज्य संरक्षित स्मारकांकरीताचा सहामाही व वार्षिक व्यवस्थापन अहवाल राज्यस्तरीय शिखर समितीला सादर करणे.
- i. संस्थेसाठी आवश्यक असणारा कर्मचारीवृंद व सल्लागार यांचा तपशील

समितीकरिता प्रकल्पनिहाय प्रकल्प व्यवस्थापन सल्लागार संस्था, संवर्धन वास्तुविशारद यांची नेमणूक करावी व त्यांच्या खर्चाचा समावेश त्या त्या प्रकल्पातच करण्यात यावा.

निधी स्रोत व खर्च:-

१. जिल्हा पातळीवर देणगीच्या (आमदार विकास निधी) इतर वैशिष्ट्यपूर्ण योजना वा माध्यमातून निधी उपलब्ध होऊ शकतो.
२. सीएसआरच्या माध्यमातून थेट निधी जतन व संवर्धनासाठी उपलब्ध झाल्यास तो संचालक, पुरातत्व यांच्या अंतर्गत असणाऱ्या बचत खात्यात जमा करणे आवश्यक ठरेल. तथापि, संचालक, पुरातत्व यांची तांत्रिक मान्यता घेऊन निधी कोणत्याही शासकीय खात्यावर न स्विकारता या प्रक्रियेसाठी विहित पद्धतीने नेमलेल्या कंत्राटदारास दान देणाऱ्या संस्थेकडून परस्पर अदा करता येईल. यासाठी त्रिपक्षीय करार करूनही थेट निधी न स्विकारता सीएसआर अंतर्गत प्रकल्प राबविता येईल.

३. स्थानिक पातळीवरील स्मारकांच्या जागांच्या मर्यादित BOT तत्वावर व्यावसायिक वापर किंवा लायसंस फी ह्या माध्यमातून निधी उपलब्ध होऊ शकतो. राज्यस्तरीय महावारसा समितीच्या मान्यतेने अशा निधीबाबत विनियोगाचा प्रस्ताव पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालयाच्या तांत्रिक मान्यतेने राबविता येईल.
४. दैनंदिन व्यवस्थापन जसे स्वच्छता, सुरक्षा, पर्यटन सुविधा, तिकीट व्यवस्थापन इत्यादी बाबत निर्णय जिल्हास्तरीय समितीस घेता येतील. यातून निर्माण होणाऱ्या उत्पन्नातून तेथे सुरक्षारक्षक व स्वच्छता कर्मचारी नेमता येतील. हे समितीचे कर्मचारी असतील व त्यांना राज्य शासनाकडे कोणत्याही शासकीय सेवेसंबंधी दावा करता येणार नाही.
५. माहिती केंद्र, स्वच्छतागृहे, घनकचरा व्यवस्थापन, Sound and Light Show, सांस्कृतिक कार्यक्रम BOT तत्वावर निविदेद्वारे देता येतील.
६. या पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीचा व देखरेखीचा खर्च सदर कंपनी करेल व प्रवेश तिकिटांच्या माध्यमातून हा खर्च वसूल होईल अशा पद्धतीची यंत्रणा राबविणे आवश्यक असेल.
७. BOT तत्वावर अंतर्भूत नसलेल्या स्मारकांच्या ठिकाणी वारसा व्यवस्थापन शुल्क स्मारकस्तरीय महावारसा समितीस जमा करण्याचा अधिकार देऊन स्मारकाची स्वच्छता व व्यवस्थापन करण्यासाठी खर्च करण्याची मुभा असेल.
८. त्या त्या स्मारकांशी संबंधित स्मृतीचिन्हे (सोव्हेनियर्स) विक्री केंद्रे निर्माण करणे व त्यातूनही समितीसाठी निधी उभारणे अपेक्षित असेल.
९. जिल्हास्तरीय महावारसा समिती त्या त्या जिल्ह्यातील असंरक्षित स्मारकांच्या जतन संवर्धन तसेच पर्यटन विकास व व्यवस्थापनाचे कार्य शासकीय तसेच अशासकीय स्रोतातून हाती घेऊ शकतील, त्यासाठी अशा स्मारकांचे (पुरातन गढ्या, किल्ले वाडे) सर्वेक्षण करून त्याबाबत विकासाचा आराखडा सहाय्यक संचालकांनी, जिल्हाधिकाऱ्यांच्या वित्तीय व प्रशासकीय मान्यतेने हाती घ्यावा व याबाबतची तांत्रिक मान्यता संचालनालयाकडून प्राप्त करावी.
१०. अशी स्थळे खाजगी मालकीची असल्यास त्यात खाजगी मालकांशी करार करून 'हेरीटेज होम स्टे' ही संकल्पना राबवावी. त्यात स्मारकाच्या संवर्धनाबरोबर त्यात राजस्थानच्या धर्तीवर हेरीटेज हॉटेल्स ही संकल्पना राबविता येईल.

IV) स्मारकस्तरीय महावारसा समिती :-

स्मारकस्तरीय महावारसा समिती राज्य संरक्षित स्मारकांचे स्थानिक स्तरावर सुनियोजित व व्यवस्थापन होण्याकरीता स्मारक पातळीवर स्मारकस्तरीय महावारसा समितीची रचना पुढिलप्रमाणे असेल.

अ.क्र.	पदाधिकारी	पदनाम
१	तहसिलदार	अध्यक्ष
२	सरपंच	सदस्य
३	पोलीस पाटील	सदस्य
४	ग्रामसेवक	सदस्य
५	वन विभागाचा सक्षम अधिकारी	सदस्य
६	गड संवर्धन क्षेत्रात काम करण्याच्या नामांकीत स्वयंसेवी संस्थेचे प्रतिनिधी - २	सदस्य (३ वर्ष)
७	ग्रामसभेने सुचविलेले प्रतिनिधी - २	सदस्य (३ वर्ष)
८	तंत्र सहायक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय	सदस्य सचिव

स्मारकस्तरीय महावारसा समितीची कार्यक्षम पुढीलप्रमाणे असेल -

- राज्यस्तरीय महावारसा शिखर कार्यकारी समिती आणि जिल्हास्तरीय महावारसा समिती यांच्या निर्णयाची अंमलबजावणी करणे व त्याबाबतचा अहवाल उपरोक्त समितीस सादर करणे.
- घनकचरा व सुरक्षा विनियोजन करण्याकरीता स्मारकस्तरीय महावारसा शिखर समितीने शुल्क आकारणे. उदा. वारसा व्यवस्थापन शुल्क.
- व्यवस्थापन आराखडा राबविणे.
- स्मारक स्तरावर गार्ड्रुस व वाटाडे यांचे नियमन करणे.
- समितीद्वारे स्मारक स्तरावर आखलेली व योजलेली उद्दिष्टे पूर्ण करणे.
- स्मारक स्तरावर पर्यटकांसाठी मुलभूत सोयी सुविधांची निर्मिती करणे.
- स्मारकांच्या संबंधीत उत्सवांशी स्मारकाचे पर्यटन जोडणे.
- स्मारकालगतच्या भागातील हॉटेल व्यावसायिक / होम स्टे, रेस्टॉरंट व्यावसायिक, खाद्यपदार्थ विक्रेते यांची माहिती तयार करून त्यांना स्मारक स्तरावरील समितीशी संलग्न करणे.
- अधिक मनुष्यबळ आवश्यक असल्यास स्थानिक स्वयंसेवी संस्था व स्वयंसेवकांची नोंदणी करून त्यांच्या माध्यमातून स्वच्छतेसंबंधी कार्यक्रम / मोहिमा राबविणे.
- प्लास्टिक बंदी, दारूबंदी इत्यादी कार्यक्रम राबविण्यासाठी तसेच सजग पर्यटन व्हावे म्हणून उपरोक्त संस्थांद्वारा कार्यक्रम राबविणे.
- स्मारकांची नासधूस रोखण्यासाठी व पर्यटकांमध्ये शिस्तीचे वातावरण तयार करण्यासाठी हेरीटेज मार्शल्सची नेमणूक करणे.
- स्मारकालगत कॅफेटेरीयाजची निर्मिती व स्मारकाकडे जाणाऱ्या मार्गावर स्थानिक विक्रेत्यांचे खाद्यपदार्थ व हस्त कौशल्यावर आधारीत वस्तुंच्या विक्रीचे अस्थायी स्टॉल अनुज्ञप्ती शुल्क आकारून स्थानिक पातळीवर एकसुत्री व्यवस्थापन करणे.

- m. स्मारकांचे समायोजनात्मक पुनर्वापर (Adoptive Reuse) पद्धतीने स्मृतीचिन्ह विक्रीकेंद्र (Souvenirs Shop) यांचे स्थानिक पातळीवर व्यवस्थापन करणे.
- n. जिल्हा महावारसा समितीने तयार केलेल्या सुरक्षा व्यवस्था आराखड्याची अंमलबजावणी करणे.

निधी स्रोत व खर्च

- १. वारसा व्यवस्थापन शुल्क हा एक निधी स्रोत होऊ शकतो.
- २. स्मारकांची नासधूस रोखण्यासाठी व पर्यटकांमध्ये शिस्तीचे वातावरण तयार करण्यासाठी हेरीटेज मार्शल्सची नेमणूक करणे व दंड आकारणी करून हा निधी स्मारकाच्या व्यवस्थापन शुल्क जमा करणे.
- ३. स्मारकालगत कॅफेटेरीयाजची निर्मिती व स्मारकाकडे जाणाऱ्या मार्गावर स्थानिक विक्रेत्यांचे खाद्यपदार्थ व हस्त कौशल्यावर आधारीत वस्तुंच्या विक्रीचे अस्थायी स्टॉल यांचेकडून अनुज्ञप्ती शुल्क आकारण्यात येईल.
- ४. स्मारकांचे समायोजनात्मक पुनर्वापर (Adoptive Reuse) पद्धतीने स्मृतीचिन्ह विक्रीकेंद्र (Souvenirs Shop) यातून वस्तुंच्या किंमती निर्धारित करून त्या वस्तुंच्या किंमतीमधील काही टक्के रक्कम समितीकडे जमा करण्यात येईल.

०३. नविन बँक खाते :-

महाराष्ट्र प्राचीन स्मारके व पुराणवस्तुशास्त्रविषयक स्थळे व अवशेष अधिनियम, १९६० मधील कलम १५ नुसार संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय यांना देणगी स्वीकारण्याचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे. या देणगीतील रकमेतून दात्याच्या इच्छेनुसार राज्य संरक्षित / असंरक्षित पुरातन स्मारक अथवा संग्रहालयांसंबंधी प्रस्ताव मान्यतेस्तव राज्य स्तरीय महावारसा समितीच्या बैठकीत ठेवण्यात येणार आहेत. सबब या अधिनियमातील तरतूदीनुसार संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय यांना देणगी स्विकारणे शक्य व्हावे, यासाठी नविन बँक खाते उघडण्याबाबत स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यात येईल.

०४. महावारसा समितीची उपयुक्तता :-

राज्य व जिल्हास्तरावरील महावारसा समिती पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालयासाठी विशिष्ट उद्देश वहन करणारी पुरक समिती म्हणून कार्य करेल. त्याबरोबरच इतर शासकीय विभागांना पुरातत्त्वीय संवर्धनासंबंधी कार्य पार पाडावयाचे असल्यास हे काम एजन्सी म्हणून अंशदान ठेव पद्धतीने या समितीच्या माध्यमातून काम पार पाडण्यात येईल. अशा तऱ्हेने शासनास अतिरिक्त निधी व मनुष्यबळाचा ताण न येऊ देता महाराष्ट्रातील किल्ले, प्राचीन लेणी, मंदिरे इत्यादी प्राचीन वास्तुंच्या संवर्धनास मोठा हातभार लागणार आहे व महाराष्ट्र राज्यातील प्राचीन वारसा भावी पिढ्यांसाठी संवर्धित व सुव्यवस्थापित रितीने जपला जाणार आहे.

०५. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०२४०२१६१५११३७३०२३ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या नावाने व आदेशानुसार.

(नंदा राऊत)

उप सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति

१. मा. राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, राजभवन, मलबार हिल, मुंबई.
२. मा. मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
३. मा. उपमुख्यमंत्री (गृह) यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
४. मा. उपमुख्यमंत्री (वित्त व नियोजन), यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
५. मा. सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद यांचे खाजगी सचिव, मुंबई.
६. मा. अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा यांचे खाजगी सचिव, मुंबई.
७. मा. उपसभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद यांचे खाजगी सचिव, मुंबई.
८. मा. उपाध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा यांचे खाजगी सचिव, मुंबई.
९. सर्व मा. मंत्री यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
१०. सर्व मा. महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य व मा. महाराष्ट्र विधानपरिषद सदस्य.
११. मुख्य सचिव यांचे उपसचिव, मंत्रालय, मुंबई.
१२. सर्व अ.मु.स./प्र.स./सचिव मंत्रालयीन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
१३. उप सचिव (सां.का.) यांचे स्वीय सहायक
१४. सर्व विभागीय आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य.
१५. सर्व जिल्हाधिकारी, महाराष्ट्र राज्य.
१६. सर्व पोलिस आयुक्त / पोलिस अधिक्षक, महाराष्ट्र राज्य.
१७. सर्व महानगर पालिका आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य.
१८. महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, मुंबई, महाराष्ट्र.
१९. सर्व विद्यापीठांचे कुलगुरु, महाराष्ट्र राज्य.
२०. अधिक्षक पुरातत्वविद्, भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण मंडळ, मुंबई/ छत्रपती संभाजीनगर/नागपूर मंडळ.
२१. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, महाराष्ट्र सागरी मंडळ, मुंबई
२२. सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, महाराष्ट्र राज्य.
२३. संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई
२४. संचालक, पर्यटन संचालनालय, मुंबई
२५. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, मुंबई
२६. सर्व सहाय्यक संचालक (पुरातत्व विभाग),

२७. सर्व अभिरक्षक/उप-अभिरक्षक/ सहाय्यक अभिरक्षक शासकीय वस्तुसंग्रहालये
२८. निवासी लेखा परिक्षा अधिकारी, मुंबई.
२९. महालेखापाल-१ (लेखा परीक्षा), महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
३०. महालेखापाल-२ (लेखा परीक्षा), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर.
३१. महालेखापाल-१ (लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र, मुंबई.
३२. महालेखापाल-२ (लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र, नागपूर.
३३. निवडनस्ती, सां.का. ३